

SVENSKA
FORNMINNESFÖRENINGENS
TIDSKRIFT.

SJUNDE BANDET.

2:a häftet.

INNEHÅLL:

	Sid.
NORDIN, FREDRIK, Öfversigt öfver graffältet vid Bläsnungs i Vestkinde socken på Gotland. Med 1 karta.....	87.
GUSTAFSON, GABRIEL, Gånggriften vid Berg i Bokenäs socken, Bohuslän. Tillägg.....	122.
MONTELIUS, OSCAR, Förbindelse mellan Skandinavien och vestra Europa före Kristi födelse. Med 17 fig.	124.
EICHHORN, C., Svartsjö slotts byggnadshistoria under renässansen. Med 2 fig.	156.
NORLANDER, JOHAN, Anteckningar om några norrländska ortnamn	164.
VIBÄRG, ANSELM, Sägner på Roslagsmål från Valö socken	177.
HILDEBRAND, HANS, Det germanska huset. Med 11 fig.	192.

Svartsjö slotts byggnadshistoria under renässansen.

Af

C. Eichhorn.

Svartsjö eller, som det äldst kallades, Svartasiö förekommer omtaladt temligen tidigt, först som gammalt Folkungagods, sedan bortgifvet till ärkebiskopsstolen, men år 1345 genom byte blifvet kungsgård. Dess vidare öden under medeltiden höra ej hit; de angifvas hos Styffe (»Skandinavien», 2:a uppl., 301) med stöd af »Handlingar rörande Skandinaviens historia» m. fl. urkundssamlingar. För vårt ändamål må blott märkas, att Ivar Axelsson (Tott), gift med den yngre af konung Karl Knutssons döttrar, innehade Svartsjö under Sten Stures tid och der uppförde ett stenhus. Godset kom efter båda makarnes död till denne, som, efter det han 1497 afträdte makten, ofta vistades der. RHYZELII m. fl. uppgift, att riksföreståndaren der 1491 uppbyggt ett kartusiankloster, hvilket skulle länge egt bestånd, måste deremot bestämdt betviflas.

Redan 1523 utfärdade nämligen riksföreståndaren Gustaf Eriks-son bref från Svartsjö, hvilket han 1527 uttryckligen kallar »vår gård» (se Gustaf I:s registr. dessa år). Om åbyggnaderna vid denna tid är, så vidt jag vet, intet bekant, och öfverhufvud synes stället ej spelat någon viktigare roll förr än med 1541, det år, då räkenskaperna för detsamma vidtaga¹, och då ett myntverk der upprättades. Räkenskaperna omtala, att 8 murmästare det året uppmurade ugnar uti myntet, uti gjutehuset och proberekammaren samt tillika uppförde ugnar i borgstugan, borgstugukammaren, nattstugan och fatebursstugan, en skorsten i kokhuset och jemväl inlade tegel-

¹ Följande framställning grundar sig väsentligen på dessa i k. kammararkivet förvarade räkenskaper för 1541—48, 50—57, 66—68, 72, 73, 77—79 och 1593 (resten saknas) samt den af V. GRANLUND utgifna brefsamlingen »Konung Johan III:s byggnads- och befästningsföretag» 1, 2.

golf i myntet. Dessutom omtalas, huru åt »Knutt målare för han målådhe takett vdi Konungz makett vdi 15 dagar therföre gaffz honom vm dagen 2 öre löper penningar — 3 mr 6 ör.» Äfven bräder lades öfver vissa rum. Det var således en verklig omdaning stället undergick. Också tog myntningen samma år sin början (STIERNSTEDT, »Om myntorter», 1, 58—60), under ledning af den ditflyttade myntmästaren Hans Hansson från Vesterås, och fortgick ehuru med aftagande fart till 1550. Förbättringarna och nybyggnaderna fortsattes äfven under åren 1542 och 1543. Så uppsatte 9 timmermän drängstuga, ny fatbursstuga och ny nattstuga samt ett hus *ofvan på* myntet, täckte *södra tornet* och tegelugnen. Vidare murades t. ex. en »skedd vngn ätth Adrian» (myntproberaren), Tomes glasmästare bygde (lagade) 2 glasfönster till *rundelen* o. s. v. Äfven 1543 funnos timmermän och murmästare sysselsatta, ehuru deras arbeten ej specificeras. Man finner emellertid af det anförda, att stenhuset vid Svartsjö haft åtminstone två torn vid denna tid, antagligen de båda äfven sedan bibehållna, som sammanhängde med hufvudbyggnaden, samt att denna omgifvits af åtskilliga smärre trähus, egnade åt olika ändamål. För öfrigt pågick uppförandet af byggnader, ehuru afsedda mest för ekonomien (mälte- och torkepörten, »righer» (rior), brygghus), äfven under de närmast följande åren. Räkenskaperna för 1546 och 1547 innefatta ingen utgiftsbok, endast inventarier, med hvilka vi här ej kunna sysselsätta oss, ehuru de äro af mycket intresse för den tidens kulturhistoria. Slutligen omtalas 1551, att fem murmästare »techte Stenhuset på Swartzsiö», hvadan byggnadsarbetena med det året kunna anses avslutade, åtminstone för så vidt de angingo sjelfva hufvudbyggnaden. Antagligen utgjorde hvad som sålunda tillkommit den aflång-fyrkantiga byggnaden med dess två sidotorn (se planen), dock säkerligen blott till botten- och öfre våning. Om någon egentligen konstnärlig anordning af det hela eller prydligare utstyrsel af det inre torde väl knappast varit fråga.

Först under Eriks tid synes ärendet om Svartsjöes ombildande till ett kungligt slott ha bragts å bane. Det är den under en stor del af århundradet verksamme och af de tre första Vasakonungarne uppburne Anders Larsson, kallad Anders Målare, som äran af uppslaget i detta fall tillkommer. I den instruktion för riksstyrelsen, konungen 1563 utfärdade (»Skand. Handl.» 27, s. 57), säges: »Thet Schampelun Anders Målere gjordt haffuer och ähr wedh Swartzö,

schall och förfordres, och icke bygges så monge onyttige Trähuss såsom her till scheedt ähr. Och schall Mesther Jörenn hafue ther med och så opseendhe när han motte förfordres med tilfång, dagzwerker och annedt huad såsom will behöfues». Här af ses, att Anders Målare gjort en ritning till slottets utvidgning, samt att öfverinseendet öfver utförandet öfverlemnats åt Jörenn (Rebher) Byggmästare, den samme som ledde byggnaden å Stockholms slott. Denne dog dock snart derefter, och först 1566, sedan Anders Målare återvänt från sina resor till Lifland och Finland, synes något på allvar blifvit företaget. Han hade sin beställning (lön) vid Svartsjö och vistades väl der åren 1566—68, då just räkenskaperna lemna upplysningar om nya arbeten. Så omtalas 1566 murställningar vid stenhuset, och samtidigt lades grunden här till en »raketbanan». Att det var fråga om en förhöjning af hufvudbyggnaden, ses af 1567 års räkenskap, der det nämnes, huru en skorsten i stora salen och två i förmaket uti stenhuset murades, hvarjemte golf lades i samma sal, en rundel täcktes, och ett »förlorat tak» lades på stenhuset. Ytterligare murades två skorstenar i stora salen 1568, hvarjemte stenhuset då hvitlimmades. Raketbanan uppmurades 1567, 68, och samma år omtalas äfven »Tröyebårgenn vid Suartsjö», till hvilken vi snart skola återkomma. Att de närmaste åren ingenting vidgjorts, är klart nog af rikets allmänna ställning.

Men knappt fann konung Johan andrum efter de första svårigheterna, förr än han var betänkt på slottets fullbordande. Det bref af 15 jan. 1572 han härom tillskref Anders Målare är i hög grad upplysande för hvad som redan utförts samt hvad som tillämnades. Konungen gillade i hufvudsak »thett Skamplun opå Swartzö bygningh», som byggmästaren sändt honom, men gaf honom dessutom order om några förändringar. Slottet hade nu tre våningar, tre smärre torn (i norr, öster och vester), hvarjemte ett stort torn i söder var planlagdt, men ej vidare satt i verket, än att konungen kan ändra dess form från fyrkantig till cirkelrund, »effter som tw aff thette inneluchte Skamplun, som ähr giordt effter fundamentthet förnimmendes wardher», skrifver han. För öfrigt skulle detta torn uppföras högre än de andra, hvarjemte dessa borde göras runda, få större fönster och öfverhufvud regelbundnare förhållanden. Intressant är omnämmandet af målningar i byggnaden; i det ena tornet funnos »planeterna» afbildade, ett annat rum var ock »måledt med gamble historier». Den 26 april s. å. ger konungen byggmästaren

ytterligare besked om den »skamplun» som ofvan nämndes och de förändringar som borde vidtagas i densamma, samt ålägger honom att kommande sommar »fulborda samma bygningh». Räkenskaperna visa också, att arbetet drefs med ifver. Tak och torn lades på en rundel, den »kongl. öfverste gången» och »våningarna» (rummen) invid densamma fingo trossning, skorstenar m. m., äfvensom fönster insattes. Emellertid mottog Anders Målare nya ändrade »skampluner» både i aug. och sept. 1572 samt i jan. 1573, hufvudsakligen rörande det stora södra tornet, dess bredd och höjd. Det skulle innesluta matsal och kapell, det senare sannolikt öfverst, tretton alnar högt och hvilande på pelare. Hösten 1573 finna vi konungen på Svartsjö för att efterse, huru hans befallningar blifvit utförda. Kring det stora tornet synas arbetena under de följande åren hufvudsakligen ha samlat sig. Så finnas föreskrifter om fönstren i dess öfversta rum (bref 12 maj 1574), men äfven om den k. barnkammaren och porten, hvartill den vid Stockholms slott nedtagna gamla skulle brukas. Anders Målare, som för sjukdom och ålder i apr. 1573 fått afsked från sin befattning vid Stockholms slott, erhöll samtidigt i uppdrag att fortfarande leda arbetena vid Svartsjö; men han synes upphört dermed efter midten af 1574, och från midten af 1576 är Willam Boy konungens förnämste byggmästare och den som har närmaste ledningen af arbetena vid Stockholm och Svartsjö.

Det »nya tornet» blef icke just fört färdigt. I 1578 års räkenskap nämnes, att det »ännu står i byggning», och i nov. 1579 skrifver konungen till Boy, att han med första skall laga så, att den redan vidtalade tornbyggaren beger sig till Svartsjö och tillhugger samt uppsätter den redan påbegynta »spetsen». Ännu i mars 1580 skrifver han om att rundelen skall följande sommar täckas och förses med spets. Men dermed upphöra uppgifterna om denna del af byggnaden, hvadan man väl får anse, att tornet vid den tiden fullbordades, åtminstone till det yttre. Ett par bref af 1583 och 1586 synas dock antyda, att inredning af »kyrkan» ännu då pågick.

Länge dröjde det emellertid ej, innan Johans oroliga sinne fann anledning att vid slottet företaga nya ändringar eller rättare att förse den egentliga hufvudbyggnaden med en förborg, som åt Svartsjö gaf en alldeles egendomlig arkitektonisk prägel. Under d. 27 apr. 1588 tillskrifver han nämligen Måns Streng, att han skall

Fig. 1. Svartsjö gamla slott (efter Dahlbergs »Suecia«).

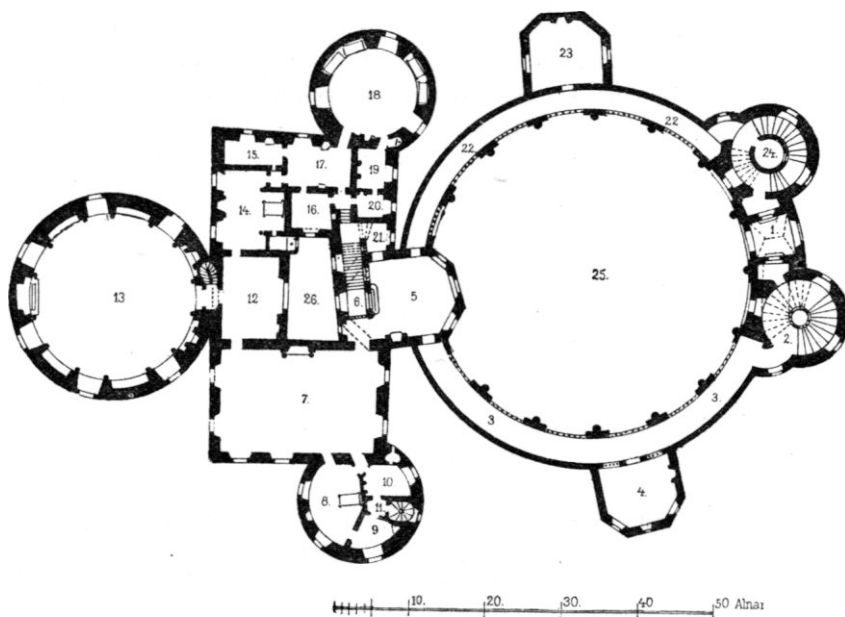

Fig. 2. Plan af Svartsjö gamla slott.

låta rivva trästugorna vid Svartsjö och åter uppsätta dem utanför borggården, emedan i dessas ställe skall uppföras »en Mur effter som Bygmestaren Willem Boije är ther om tilskrifwidt, och wett tig tilkenne gifwe». Huru länge denna förborg stått under byggnad, är ej med full visshet bekant. I 1593 års räkenskap omtalas, att förborgsporten då hopspikades, att trapporna mot fateburen uppmurades, samt att bröstvärnets på muren höjdes. Antagligen voro dermed de vigtigaste arbetena afslutade.

I jan. 1591 besökte konung Johan för sista gången sitt kära Svartsjö. Med ett visst vemod omtalar han, »att wij well hade förmodett, att all tinng skole haffwe stådt bättre till här änn som wij nu förnummitt haffue». I kyrkan saknades altartafla, rosen uti fönstret öfver altaret var sönder liksom sjelfva glaset, golfvet i nedersta rummet på stora rundelen var blott delvis täckt med bräder, hvalfvet i samma gång bestod blott af lärft med påspikade lister o. s. v. För alla dessa brister söker konungen råda bot. Intressantast är föreskriften om altartaflan. »Derföre», heter det, »skole i allffwarligenn säije Willem Boij till att hann strax nampngiffwer någre aff Stadzenns Snidker som oförsumlig kunne göre samme taffle ferdig, thesslikest och någre aff Stadzmålerne som samme allertaffle medh thed samme kunne medh mållnning, såsom ther på tiennlig ähr, medh thett snareste förfärdige». Hvad som vidgjorts under åren närmast efter Johans död känna vi icke; förmodligen var det föga eller intet.

Det slott, som sålunda uppstått, omgafs å ena sidan, söderut, af en trädgård, omtalad först 1567, då »Benekiar vdi Tröyebårgenn» (labyrinten) förekomma. Denna »Tröjenborg» förbättrades 1577, 78 samt ännu 1593 och måste således varit af ett visst omfång. Enligt SALVIUS (»Beskrifning öfver Sveriget», 200 f.) lät Gustaf II Adolf »i sin tid der inrätta stora och behageliga Lustgårdar och Spatser-Gånger, Vattu-Konster och Blomsterhus» (Palmschiölds samlingar åberopas).

Slottets utseende omkring 1665—75 både utanför och inne på borggården visas i Dahlbergs »Suecia», ehuru man kan tvifla på afbildningarnas fulla trohet, då de ej rätt öfverensstämna med hvarandra. Den förra (återgifven fig. 1) tillhör antalet af de i Paris graverade och torde således härröra från åren omkring 1665, hvaremot den senare, graverad i Stockholm af H. Padt Brugge, sannolikt är några år yngre. Dessa gravyrer skänka en ungefär-

lig föreställning om slottets egendomliga anordningar, den cirkelrunda, i en enkel renässansstil anordnade förborgen med dess inåt öppna gallerier, den jemförelsevis obetydliga hufvudbyggnaden, samt det öfver det hela uppstigande södra tornet med dess nästan helt och hållet öppna öfversta rum, slottskapellet, och de många små spirorna öfver de smala murpelarne.

Man skulle emellertid sväfva i fullkomlig okunnighet om slottets hufvudindelning och viktigaste rum, om ej lyckligtvis till våra dagar bevarats en på 1700-talet gjord kopia af en plan, som synes härröra från senare åren af konung Carl IX:s regering, således från omkring 1610. Det är denna, som fig. 2 i förminskad skala återgifver (originalet tillhör förf.). Vi kunna förbigå de upplysningar om de olika delarnes byggnadstid, som denna plan äfven angifver genom olika färgläggning, emedan det föregående i det närmaste fullständigt vederlägger dem, och åtnöja oss med de viktiga förklaringar öfver siffrornas betydelse, som den äfven meddelar. Sammanhållen med fig. 1 visar sig denna plan i allo tillförlitlig och till och med kunna rätta vissa delar af denna utsigt. Vi skola nu följa dess anvisningar för en vandring genom slottets förborg och hufvudvåning, den tredje nedifrån.

Genom porthvalfvet (1), som ledde till »nya bårgården med pelarväcket» (25), steg man uppför »nya kongstrappan» (2), genomvandrade »gallerväcket» (galleriet, 3), vid hvilket tornet till venter (4) innehöll rum för »kongens vaktdrängier», och inkom i »drabantsahlen» (5), under och utmed hvars södra sida lopp »gamla kongstrappan opp till Försterne och Preceptores» (6). Det är denna uppgift som ger anledning till åsigten om tidpunkten för planens tillkomst: med »försterne» kunna knappt förstås andra än Gustaf Adolf och Carl Philip. Från drabantsalen inkom man i »stora fyrkanten» (7), från hvilken två ingångar ledde in till östra tornet, som innehöll »kongens sofrum» (8), hans »klädkammare» (9), rum för hans »drängier» (pager) (10) samt »löntrappan» (11), hvilken omtalas i ett af Johan III:s bref. Genom stora fyrkanten kom man åt andra sidan in i »lilla fyrkanten» (12), som fick sin belysning från »köksgården» (26) och hvarifrån en kort gång ledde in i slottets största rum, som inneslöt »panquetet» (festsalen, 13), medan en trappa från samma gång ledde upp till slottskapellet. Det nämnda prakt-rummet med sina sex fönster, sina två väldiga kaminer, sitt högsäte för konungaparet (midt emot ingången) och öfriga sittplatser, måste

varit af ganska ståtlig verkan. Från lilla fyrkanten ledde en dörr åt höger in i drottningens våning, bestående af sofrum (14), der alkoverna märkas, »klädkammaren» (15), rum för hennes »piger» (16) samt »frustugan» (17), motsvarande nutidens förmak. En särskild gång från »gamla kongstrappan» ledde till denna våning, som genom »förstufvan» (21) hade kommunikation med borggården. I vestra tornet låg »frökiernes sofrum» (18), och der bredvid deras »klädkammare» (19) och »pigor» (20). Från drabantsalen kom man åter ut i »gröna gången för musicererne» (22), vid hvilken »fateburen» (23) var belägen. Ytterst på denna sida och åt höger flankerande port-hvalfvet låg ett ytterligare rundt torn, som hette »fångtornet» (24), och hvars egendomliga anordning, med de egentliga fångrummen omgifna af trappgångar, ådrager sig vår uppmärksamhet.

Planen angifver, som sadet, egentligen blott den kungliga våningens indelning. Under denna lågo utan tvifvel de för hof och gäster afsedda rummen, och nederst ekonomi- och tjänstefolksrummen.

Slottet och godset tillhörde efter 1660 drottning Hedvig Eleonoras lifgeding. Byggnaden blef dock ej stort mer än hundraårig. Den 23 jan. 1687, under enkedrottningens vistelse der, »bran större delen af Slottet up genom Vådeld», upplyser SALVIUS (a. st.); RHYZELIUS (»Sviogothia munita», 185) berättar, att »en flygel med try Torn» (antagligen menas förborgen) »blef obränd». Man ansåg imidlertid slottets återuppförande obehöfligt, och i juni 1699 »befaltes, at des Murar skulle brytas nid, och Teglet föras til Slotsbyggnaden i Stockholm» (SALVIUS). Endast källarhvalfven stodo kvar i nämnda sagesmäns tid.

Med det nya slott, som på 1730-talet uppfördes, har det gamla gustavianska intet gemensamt.